

УДК 343.237

Кузьмін Сергій Аркадійович – старший науковий співробітник Міжвідомчого науково-дослідного центру з проблем боротьби з організованою злочинністю при Раді національної безпеки і оборони України

До питання про кримінально-правову вину в контексті удосконалення законодавства щодо відповідальності за злочини, вчинені у співучасті

У статті досліджено проблемні питання, пов'язані із визначенням форми кримінально-правової вини у злочинах, що вчиняються учасниками організованих груп, висловлено та обґрунтовано пропозиції щодо удосконалення вітчизняного кримінального закону шляхом уведення норми щодо відповідальності за злочини зі змішаними формами вини.

Ключові слова: суб'єктивна сторона злочину, кримінально-правова вина, форми вини, учасник організованої групи, співучасть, “складна” вина, змішана форма вини, суб'єктивне інкримінування.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. До основних функцій держави належить і захист особи від злочинних посягань. При цьому, в якості суттєвого прогресивного кроку українських законодавців у сфері законодавчого забезпечення прав і свобод людини слід визнати введення до Кримінального кодексу України 2001 року (далі КК України) окремого поняття вини. Це свідчить про послідовне втілення принципу суб'єктивного інкримінування (вміщення), відповідно до якого злочином може визнаватися діяння лише за наявності вини, а особа, в свою чергу, може визнаватися винною у вчиненні злочину за наявності у неї певного психічного ставлення, як то у формі умислу чи необережності, до вчинюваного діяння та його наслідків. Тобто, виключає можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності за відсутності вини. У той же час, досить часто в ході застосування норм Особливої частини кримінального закону, особливо щодо учасників організованих груп, ви-

© С. А. Кузьмін, 2011

никають теоретичні та практичні проблеми із визначенням меж відповідальності їх учасників за вчинення злочинів із, так званою, “складною” формою вини.

Метою даної статті є дослідження проблемних питань, пов’язані із визначенням форми кримінально-правової вини у злочинах, що вчиняються учасниками організованих груп, а також розроблення пропозицій щодо удосконалення вітчизняного кримінального закону шляхом уведення норми щодо відповідальності за злочини із змішаними формами вини.

Дослідженням теоретичних і практичних аспектів безпосередньо пов’язаних із зазначеною проблематикою займалася низка провідних вітчизняних науковців, зокрема, Ф. Г. Бурчак, О. Ф. Бантишев, В. О. Глушков, М. Й. Коржанський, Б. В. Романюк, С. А. Тарарухін, Н. М. Ярмаш та інші.

Законодавець у статті 23 КК України розкриває зміст поняття “вина” – це психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої чинним Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Поряд із вузьким розумінням вини як умислу та необережності, існує ще її розуміння в широкому значенні – як підстави відповідальності, куди включається сукупність обставин, що заслуговують, за розумінням суду, негативної оцінки [1, с. 171]. Автор вважає, що категорія вини базується на психологічному розумінні інтелектуальних і вольових її елементів, але при цьому вона є категорією не психологічною, а юридичною.

Вина спонукає злочинця до такої поведінки, яка протидіє зміцненню та розвитку соціальних цінностей, що захищаються кримінальним правом України, а саме: може підірвати їх стан, а в окремих випадках викликати їх розпад. Однак, тут слід зазначити, що психічне ставлення особи тільки тоді є виною, коли воно охоплюється складом злочину, який передбачений кримінально-правовою нормою.

Кримінально-правова вина характеризує суб’єктивну сторону злочину, тобто це психічне ставлення особи до вчинюваного діяння (дії чи бездіяльності) та до його наслідків. Змістом суб’єктивної сторони злочину є психічна діяльність особи, пов’язана із учиненням злочину.

До ознак, що характеризують суб’єктивну сторону злочину, віднесені: вина суб’єкта, що є обов’язковою ознакою кожного злочину, мотив і мета цього діяння, які впливають на кваліфікацію діяння виключно у випадках, коли вони прямо зазначені у певній нормі статті (або частині статті) Особливої частини КК України. Останні відносяться до категорії факультативних ознак, і в більшості випадків використовуються для визначення кваліфікованих складів злочину.

Введення до КК України поняття вини означає, що діяння може визнаватися злочином лише за наявності кримінально-правової вини, а особа може визнаватися винною у скоєнні злочину, нести криміналь-

ну відповідальність лише за наявності в неї певного психічного ставлення до вчинюваного діяння та його наслідків.

Вина має дві форми – умисел і необережність. Ці форми вини законодавець поділив ще на види.

Зокрема, умисел, відповідно до ст. 24 КК України, може бути або прямим, або непрямим, а необережність, відповідно до ст. 25 КК України, поділяється на злочинну самовпевненість і злочинну недбалість.

Адекватне встановлення форми вини, з якою суб'єкт учинив злочин, має важливе значення для його відповідної кримінально-правової кваліфікації, а також для вирішення деяких інших питань.

Кримінальний кодекс України, проголошуючи один із найважливіших принципів кримінального права – відповідальність лише за наявності вини, таким чином категорично виключає можливість, так званого, об'єктивного інкримінування (вміння) – відповідальність без вини, за один лише факт заподіяння особою тієї або іншої шкоди, або лише за сам факт скоєння суспільно-небезпечного діяння. Подібні випадки у теорії кримінального права іменуються терміном “казус”. Казус (від лат. casus – випадок) – у праві – подія, настання якої не викликане виною особи, яка, як правило, виключає відповідальність за порушення [2, с. 300]. Тобто, невинувате заподіяння шкоди, коли особа не повинна була й не могла передбачити небезпечні наслідки свого діяння. При казусі відсутній такий елемент суб'єктивної сторони, як кримінально-правова вина, отже, й кримінальна відповідальність за це виключається [3, с. 87].

Слід зазначити, що у вчиненні будь-якого суспільно небезпечного діяння знаходить своє відображення певна спрямованість волі особи. Однак волю особи не можна розглядати в якості певної психологічної здатності, що виступає відірвано від процесу усвідомлення тих умов, у яких діє особа. При цьому, така особливість має рівне безпосереднє відношення як до правомірних дій, так і до неправомірних. У силу цього, поняття вини повинно включати в себе сукупність двох моментів: вольового та інтелектуального, при цьому саме сукупність цих моментів може розглядатись як критерій кримінально-правової вини.

Інтелектуальний момент – включає усвідомлення (або можливість усвідомлення) винним суспільно небезпечного характеру свого діяння та передбачення (можливість передбачення) його суспільно небезпечних наслідків. Закон обмежує інтелектуальний момент усвідомленням лише суспільної небезпечності діяння та не вимагає усвідомлення винним його протиправності [4, с. 114].

Вольовий момент – включає бажання винним настання суспільно небезпечних наслідків або байдуже відношення до їх настання або легковажно недбале відношення до можливості настання цих наслідків за відсутністю бажання до їх настання.

При цьому, саме співвідношення інтелектуального та вольового моментів при скоєнні особою певного злочину і дає підстави для виділення форм вини – умисної та необережної.

Злочин вважається вчиненим умисно, якщо особа, яка його скоїла, усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачала його суспільно небезпечні наслідки та бажала, або свідомо припускала настання цих наслідків.

Відповідно до ч. 1 ст. 24 КК України, умисел поділяється на прямий і непрямий.

Отже, умисний злочин передбачає сукупність того, що суб'єкт, який його скоїв:

1) усвідомлював суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності);

2) передбачав суспільно небезпечні наслідки свого діяння і бажав їх настання (прямий умисел). Або не бажав, але свідомо припускав настання таких наслідків (непрямий умисел).

Усвідомлення суспільно небезпечного характеру вчиненого діяння означає, що винна особа розуміє не лише фактичні обставини, що стосуються об'єкта та об'єктивної сторони складу певного злочину, але й усвідомлює його суспільну небезпечність.

При вчиненні умисного злочину особа передбачає наслідки свого діяння як тоді, коли вони неминуче настануть, так і тоді, коли вона передбачає реальну можливість їх настання. Крім того, якщо у диспозиції норми Кримінального закону прямо зазначаються такі ознаки, як час, місце, спосіб або обстановка вчинення злочину (суспільно-небезпечного діяння), винний має усвідомлювати і ці ознаки складу злочину.

Вольова ознака прямого умислу визначається спрямованістю злочину на певний об'єкт і передбачає цілеспрямованість дій винного. Умисел повинен бути спрямованим на вчинення саме того злочину, що інкримінується особі.

Підставою розмежування зазначених двох видів умислу є те, що при прямому умислі винна особа бажала настання суспільно небезпечних наслідків, а при непрямому – виявляє байдужість до таких наслідків, тобто не бажала спеціально, але свідомо допускає їх настання.

Свого часу Ф. Г. Бурчак стверджував, що при організованій злочинній діяльності умисел учасників групи може бути лише прямим [5, с. 116]. Із цим можна погодитись лише частково. Дійсно, загальний характер злочинної діяльності організованої групи характеризується виключно прямим умислом. Проте, в діяльності організованої групи можуть мати місце і випадки так званої ідеальної сукупності, коли одним діянням учиняється два або більша кількість злочинів. За таких умов ми маємо говорити про можливість учинення організованою групою (учасниками організова-

ної групи) злочинів і з непрямим умислом. Відповідальність учасників групи в такому випадку також настає за той злочинний результат, який фактично настав.

Певні проблеми можуть виникнути і при вирішенні питання щодо інкримінування учасникам групи злочинів із так званою “подвійною” формою вини. На жаль, наш законодавець, на відміну, наприклад, від законодавців Російської Федерації [6, с. 95] та Республіки Казахстан [7, с. 89], не передбачив законодавчого визначення такого поняття та вирішення питань кваліфікації при цьому. Зокрема, норма ст. 22 КК Республіки Казахстан (Відповідальність за злочини, вчинені з двома формами вини) встановлює: “...якщо у випадку вчинення умисного злочину спричиняються тяжкі наслідки, що за законом тягнуть більш суворе покарання та, які не охоплювались умислом особи, кримінальна відповідальність за такі наслідки настає лише у випадку, коли особа передбачала їх настання, але без достатніх на те підстав самовпевнено розраховувала на їх відвернення, або у випадку, коли особа не передбачала, проте, повинна була й могла передбачити можливість настання таких наслідків. Такий злочин у цілому вважається вчиненим умисно” [7, с. 90]. Отже, відповідно до логіки цієї норми, зазначена категорія злочинів, як умисних, може і повинна бути поставлена у вину всім учасникам організованої групи. В нашому вітчизняному законодавстві це питання, на жаль, досі залишається невирішеним на законодавчому рівні, а, отже, дискусійним.

Ще більш проблемним видається визначення форми вини у злочинах зі змішаною протиправністю, пов’язаних із порушенням нормативно встановлених правил. Раніше автор даної праці, спільно з професором О. Ф. Бантишевим, дійшов висновку, що у злочинах зі змішаною протиправністю, пов’язаних із порушенням певних нормативно встановлених правил, форма вини може мати комплексний різнорідний характер відносно: порушення правил; діяння, що за умов такого порушення правил спричиняє кваліфікуючі наслідки; та кваліфікуючого шкідливого наслідку, що фактично настав. Отже, в останніх двох випадках, залежно від законодавчої конструкції диспозиції норми, вина може бути як умисною, так і необережною відносно кваліфікуючих наслідків, що фактично настали, в той час як саме порушення нормативно встановлених правил, через яке зазначені кримінально-правові наслідки могли мати місце, вчиняється виключно з прямим умислом [8, с. 168].

На підставі викладеного, автор вважає за доцільне висунути пропозицію щодо доповнення діючого вітчизняного кримінального закону нормою ст. 26-1 (Відповідальність за злочини зі змішаними формами вини), що має певну аналогію з вищепроцитованою нормою Кримінального кодексу Республіки Казахстан, виклавши її у такій редакції:

“1. Якщо у випадку вчинення умисного злочину настають тяжкі наслідки, спричинення яких за законом містить склад самостійного злочину та, які не охоплювались умислом особи, кримінальна відповідальність за такі наслідки настає лише у випадку, коли особа передбачала їх настання, але без достатніх на те підстав самовпевнено розраховувала на їх відвернення, або у випадку, коли особа не передбачала, проте повинна була й могла передбачити можливість настання таких наслідків. Такий злочин у цілому вважається вчиненим умисно.

2. Якщо у випадку вчинення умисного правопорушення, що не містить окремо самостійного складу злочину, настають тяжкі наслідки, спричинення яких за законом містить склад злочину та, які не охоплювались умислом особи, кримінальна відповідальність за такі наслідки настає лише у випадку, коли особа передбачала їх настання, але без достатніх на те підстав самовпевнено розраховувала на їх відвернення, або у випадку, коли особа не передбачала, проте, повинна була й могла передбачити можливість настання таких наслідків. Такий злочин у цілому вважається вчиненим із необережності.

3. Випадки вчинення злочину, передбачені ч. 1 цієї статті, у співучасті мають бути підставою для притягнення до кримінальної відповідальності інших співучасників”.

Упровадження та застосування запропонованої норми, на думку автора, надасть змогу не тільки усунути існуючі прогалини в Кримінальному законі, а й зняти досить дискусійні питання його застосування як щодо учасників організованих груп корисливо-насильницької спрямованості, так й інших осіб, які скоюють умисні злочини у співучасті.

Список використаних джерел

1. Ойгензихт В. А. Воля и волеизъявление. (Очерки, теории, философии и психологии права) / В. А. Ойгензихт. — Душанбе : Дониш, 1983. — 218 с.
2. Словник іншомовних слів / за ред. чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука. — К. : Головна ред. Укр. Радян. Енциклоп. 1977. — 776 с.
3. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Загальна частина / О. Ф. Бантишев, С. А. Кузьмін. — К. : Паливода А. В., 2010. — 336 с.
4. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник] / [Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін.] ; За ред. М. І. Мельника, В. А. Климентя. — [вид. 3-тє, переробл. та доп.]. — К. : Юрид. думка, 2004. — 352 с.
5. Бурчак Ф. Г. Учение о соучастии по советскому уголовному праву : [монография] / Ф. Г. Бурчак. — К. : Наук. думка, 1969. — 216 с.
6. Загальна характеристика сучасного кримінального законодавства Російської Федерації / О. Бантишев, С. Кузьмін. // Юрид. радник : всеукр. правовий журнал. — Харків : Страйк, 2009. — № 2 (28). — С. 93–96.

Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)

7. Загальна характеристика сучасного кримінального законодавства Республіки Казахстан / О. Бантишев, С. Кузьмін // Юрид. радник : всеукр. правовий журнал. — Харків : Страйк, 2009. — № 5 (31). — С. 87–92.

8. Бантишев О. Ф. Проблеми визначення форми вини в злочинах зі змішаною протиправністю, пов'язаних із порушенням нормативно-встановлених правил / О. Ф. Бантишев, С. А. Кузьмін // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика) : наук.-практ. журнал Міжвід. наук.-дослід. центру з проблем би з орг. злоч. — К., 2009. — № 21. — С. 165–169.

В статье исследованы проблемные вопросы, связанные с определением формы уголовно-правовой вины в преступлениях, которые совершаются участниками организованных групп. Внесены и обоснованы предложения по усовершенствованию отечественного уголовного закона путем введения нормы об ответственности за преступления со смешанной формой вины.

The article deals with the examination of the questions concerning the determination of the form of criminal-legal guilt in crimes which are committed by the participants of the organized groups. The propositions in relation to the improvement of the domestic penal law by the introduction of the norm concerning the responsibility for crimes with the mixed forms of guilt are given and grounded.

Стаття надійшла до редакції журналу 18 травня 2011 року.